

SENSORY DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE**Mohinur Jalolova**

Fergana State University

Teacher of the Department of Psychology

MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA SENSOR TARAQQIYOT**Mohinur Jalolova**

Farg'ona Davlat Universiteti

Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Talim tizimini tubdan islox qilishga qaratilgan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ga talimning har bir boshqichida inson omili bilan bog'liq bo'lgan dolzarb vazifalarni hal qilish nazarda tutilgan. Inson omili mazmunida milliy dastur hal qilishini nazarda tutgan vazifalardan biri inson idroki, aql zakovatini o'lchash va baholash uni o'stirish, o'quvchining qobiliyatlari va odamiy sifatlarini rivojlantirish muommolari bo'yicha shuningdek o'qitish tarbiyalash va mehnat faoliyatiga tayyorlash jarayonida shaxsning yetuk mutaxassis bo'lib yetishishi muommolari bo'yicha psixologik va pedagogic tatqiqotlarni bajarishdan iborat.

Shu o'rinda bolaning talim olishiga tayyorlash bolaning maktabgacha yosh davridan boshlab amalga oshirilishi va bolalarni har taraflama yetuk, bilimli intekertual salohiyatli qilib tarbiyalash negizida dastlab bolaning sensor taraqqiyoti va uni shakillantirish yotadi. Maktabgacha yosh davri bolaning jismoniy fiziologik va psixologik taraqqiyotida muhim davr ekanligi tufayli bu davrdagi bolaning psixik taraqqiyotini o'rganish borasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Maktabgacha yosh davridagi bolaning sensor taraqqiyoti borasiga rus olimi L.A.Venger tatqiqotlar olib borgan. U bolaning aqliy taraqqiyoti bilan sensor madaniyatning bog'liqligini psixologik jihatdan yoritib bergan. Chunki u olamni bilishning idrok etish bilan bog'lanishini ko'rsatib o'tadi. Shu bilan birga u har bir yosh davrida bolaning sensor taraqqiyoti xususiyatlarini yoritib berishga xarakat qilgan. Sensor taraqqiyotni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib bergan. Bularni sensor rivojlantirish mashq va o'yinlarni ishlab chiqqan. Chet el psixologiya soxasida salmoqli tatqiqotlarni olib borgan olim M.Montessori ham bolaning sensor taraqqiyoti soxasida olib borgan tatqiqotlari diqqatga sazovordir.

U maktabgacha talim-tarbiya soxasiga “sensor madaniyat” tushunchasini olib kirgan. U shakl, rang, katta-kichikni farqlashga o'rganishda sezgi azolarini mashq qildirishni tavsiya etadi. Chet el olimlaridan F.Frebel, O.Dekram bolaga sensor tarbiya berish bolalarda sensor taraqqiyotni taminlashga yo'naltirilgan faoliyat ekanligini ko'rsatib, bu bolaga maktabgacha yosh davrida talim tarbiya berishning asosiy tomonlaridan biri ekanligini takidlab o'tadilar.

Rus olimi A.V.Zaporojes bolaga sensor tarbiya berishda “sensor etalon” tushunchasiga urg'u bergan. U bolalarda sensor etalonlar haqida tasavvurlarni xosil qilishga etiborni qaratib sensor etalonlar bu olamning tashqixususiyatiga ko'ra umumiy qabul qilingan namunalar ekanligini takidlab o'tadi. Rus psixologlaridan E.I.Tixiva, A.B.Usova, N.T.Sakumenalar ham bolaning sensor taraqqiyoti va uning aqliy taraqqiyoti dagi o'rni yuzasida tatqiqotlar olib borar ekan, bolaning sensor taraqqiyoti, sezgi va idrok xususiyatlari ba uni olamni bilishdagi o'rniga nazariy jihardan talqin qilgan. T.A.Kisilyuk va L.A.Teneviskiy ilk yoshda bola idroki buyumlarning payqash va olishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib chiqqanlar bola malum bir narsani aniq bo'lmagan detallar bilan bog'lab o'rganishlarini ko'rsatib o'tganlar. Masalan “dumaloq shaklni chizib biri, “bu qizcha” deb atasa, “ikinci bola” bu kartoshka” deb takidlagan. Ayni dumaloq shakl bolaning fantastik fikrlariga asos bo'lganligini ko'rsatib o'tadilar. Shu bilan birga katta yoshli bolalarning idrok qilish xususiyatlarini o'rganib turli yosh davrida taraqqiy etib borishini ko'rsatib o'tganlar. O'zbek psixolog olimlaridan N.S.Safiyev sensor tizim fenomenlari va ularga tizimli yondashuv muammosi bo'yicha tatqiqot ishlarini olib borgan. O'z navbatida eshitish, ko'rish idroklarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib bergan. R.A.Tursunov o'z tatqiqotlarida idrok badiy obraz masalasini yoritib berishga xarakat qilgan. Ko'rinib turibdiki, sensor taraqqiyot muammosi bo'yicha ilmiy tatqiqotlar yetarli darajada olib borilmagan. Barcha sezgi azolari go'dak hali onaning qornidagilik paytidanoq ancha takomillga erishgan bo'ladi. Shuning uchun bola tug'ilishidan boshlaboq uning barcha sezgi azolari tashqaridan va ichki muhitdan bo'ladigan tasirlarni aks ettirish qobiliyatiga egadir. Masalan o'n kunlik bola o'zining ko'z qorachig'ini biror yorug'lik manbai (elector lampochkasi) ustida to'xtata oladi. Bir

oylik chaqaloq unga engashib (yuzini yaqin olib kelib) qarab turgan onasining chexrasini o'z ko'z qorachiqclarini uzoq vaqt to'xtatib tura oladi. Ko'rish sezgisi chaqaloq bolalarda juda tez rivojlanadi. Ikki oylik bola sekin harakat qilayotgan narsani ko'z qorachig'i bilan kuzata oladi, to'rt oylik bola esa faqat ko'rish emas narsalarga faol qaray oladigan bo'lib qoladi. U qarayotgan narsalari turli xissiyotlarni yuzaga keltiradi. Go'dak bolalarda ko'rgan narsalarini tanish 5-6 oylik davrida paydo bo'ladi. Bola dastavval o'zi bilan eng ko'p munosabatda bo'ladigan odamni yani onasini tanib oladi. Sekin asta atrofdagi boshqa yaqin odamlarini tanib oladi. Buni biz kichik bolalarning uyga begona odam kelganda unga uzoq tikilishi va yotsirayotganidan bilamiz. Go'dak yoshidagi kichik bolalarda ranglarni sezish juda erta ko'rinadi. Masalan professor N.I. Krasnogorskiyning o'tkazgan tajribalariga ko'ra ranglarni farqlash bolalarda 3-4 oylik davridan boshlab ko'rini boshlaydi. Chunonchi bola xar-xil rangli butilkalardan ovqatlantirilgan. Lekin faqat qizil butilkalardagina sut bo'lgan. Oradan biroz vaqt o'tgash, bola faqat qizil butilkani og'ziga solgan, boshqa idishlarga befarq qaragan. Bu tajriba bolalarda ranglarni sezish va farqlash juda erta xosil bo'lishini ko'rsatadi. Shu tariqa psixologik taraqqiyot uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lgan ko'rish sezish yasli yoshdagi bolalarning aktiv faoliyatlari jarayonida tez rivojlanib boradi. Go'dak yoshidagi bolalarda eshitish ham juda erta ko'rini boshlaydi, lekin bola tug'ilgandan so'ng nechanchi kundan boshlab eshita boshlashini aniqlash qiyin. Xar xolda yangi tug'ilgan bola 4-5 kun davomida xech narsani eshitmaydi. Buning sababi shundaki, yangi tug'ilgan bolaning o'rta quloqlari ona qornidalik paytida suyuqlik modda bilan to'lib qolgan bo'ladi. Ana shu suyuqlik modda tugaguncha xavo to'lqinlari bola quloqlarining nog'ora pardasiga borib yetmaydi, 10-15 kunlik bola qattiq tovushlarga reaksiya bildirib boshlaydi. Buni biz qattiq tovush chiqqan paytiga masalan, bolaning quloqlariga yaqin joyda tovush berilsa biz buni bolaning cho'chib tushishidan bilamiz. 2-3 oylik bolalar taqir-tuqirga quloq soladilar, masalan yig'layotgan bolaning oldida shiqildoq shaqillatilsa bola yig'idan to'xtab, quloq sola boshlaydi 3-4 oylik bolalar faqatgina eshitish bilan emas, balki tovush chiqayotgan tomonga boshlarini buradilar. Anashu davrdan boshlab bolalarda turli tovushlarni farqlash ham yuzaga kela boshlaydi, 4-5 oylik bola onasining tovushini boshqa odamlarning tovushlaridan farqlay oladigan bo'ladilar. Tovushlarni farqlay olish qobiliyati nutq tovushlarining va undan so'ng ayrim so'zlarni o'zlashtirish uchun asos bo'ladi. Eshitish sezgisining normal rivojlanishi yasli yoshdagi bolalarning nutqini egallashlari (tillari chiqishi g'oyat katta ahamiyatga ega) Eshitish sezgisi bola bilan, xususan, kattalar bilan munosabatda bo'lganlarida jadal rivojlanadi. Shuning uchun yasli tarbiyachilari kichik bolalar bilan ko'proq munosabatda bo'lishlari kerak. Go'dak yoshdagi bolalarda hid, tam va teri sezgilari ham go'daklik davridan boshlab tez rivojlana boshlaydi. Agar 2-3 oylik bolaning tam bilishi aniqlangan. Yasli yoshdagi bolalarning psixologik jihatdan rivojlanishlari uchun harakat sezgisining ahamiyati juda kattadir. Go'dak bolaning juda ko'p hilma-hil harakatlari ichida uning qo'l harakatlari ichida uning qo'l harakatlari qo'li bilan ushlashni o'rganish juda katta rol o'ynaydi. Bola biror narsani qo'li bilan ushlashga o'rgangandan so'ng uni rosa titkilab ko'radigan bo'ladi. Lekin, bola biror narsani ushlash uchun dastavval uni atrof muhitdagi barcha boshqa narsalardan yaqqol ajratilishi kerak. Buning uchun bola qo'l va ko'z harakatlarini darhol egallay olmaydi. O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatilishicha, bola murakkab qo'l xarakterlarini yasli yoshning bir necha etaplari davrida egallaydi. Yangi tug'ilgan chaqaloq bolalarda harakat sezgilari boshqa sezgilarga nisbatan yaxshi rivojlanmaganligi sababli o'z harakatlarini boshqara olmaydi. Harakat sezgilarining o'z vaqtida va normal rivojlanishi uchun harakat organlarini mashq qildirish lozim. Aks xolda harakat sezgilari sekin rivojlanishi mumkin. Bola asosan aktiv harakatlari orqali atrofdagi narsalar bilan munosabatga kirishadi. Bolaning qo'li qo'l harakatlari esa narsalarga tasir qilishi qarash sifatida uning bilish organiga aylanadi. Chunki bola narsalarga tasir qilib ularning belgisi ortib boradi. Go'dak davri hamma analizatorlarning shartli reflekslari mustahkamlanadi. Ayrim sezgilar bir butun qilib bog'laydigan shartli reflekslar vujudga kelishi natijasida bola narsani yaxlit xolda idrok qiladigan bo'lib qoladi. U tevarak atrofdagi har narsani idrok qila boshlaydi. Chunonchi, bola tug'ilgan kundan boshlab onasining qo'li tekkanligini sezadi, onasining taftini xis qiladi. Bu tarqoq tasavvurlar asta-sekin bir butun obraz bo'lib birlashadi va bola ko'z o'ngida onaning obrazi paydo bo'ladi. Dastavval bola obrazini unchalikaniq idrok qilmaydi.

Bolaning sensor taraqqiyoti bilan harakatlari o'rtasida bog'lanish tobora mustahkamlanib boradi. Bola aktiv harakat qilishi bilan o'zining juda xilma-xil harakatlari bilan tevarak atrofdagi narsalarni bilib oladi. Tevarak atrofdagi narsalarga qiziqish paydo bo'ladi. I. Pavlovning takidlashicha, orentir refleksi paydo bo'ladi. Dastlab bola o'z tanasining qismlariga qiziqib boshlaydi. U o'z qo'lining barmoqlariga diqqat bilan tikilib qaraydi, barmoqlarini ochib yumib, musht qilib ko'radi, so'ngra karavati teppasiga osib qo'yilgan chiqildoqqa intiladi, uni uchlab olishga intiladi, o'yinchoqni qimirlashini tomosha qiladi. Bola bunday harakatlari

qilishi bilan atrofdagi narsalar to'g'risida tobora ko'proq tasurot ola boshlaydi. Bola besh oylik bo'lganida narsalarga qo'l uzatib osilib ko'ra boshlaydi va narsalarni paypaslab ko'radi, so'ngra u narsalarni ushlab turishni o'rganadi. Barmoqlari mahkam yumib ushlab oladi va ushlab olgan narsasini qo'yib yubormaydi. Bola olti oylik bo'lganida narsani dastlab ikki qo'li bilan, so'ngra bir qo'li bilan ushlab oladigan bo'ladi. Bu yangi harakatlarning paydo bo'lishi bolalarning tevarak atrofdagi narsalarni bilish yanada aktivlashadi. Bola o'zining qo'llarini, boshini, ushlab ko'radi, oyog'ini qo'li bilan ushlab ko'radi. Bunday harakatlarni qila olish bolalarni yanada quvontiradi, endi bola ushlab olgan narsasini silkitadi, so'ng uni og'ziga soladi. Mana shu harakatlar va paypaslashlar sezgilarning xammasi bolada yangi bilimlar beradi. Uning muskullarini va sezgi organlarini mashq qildiradi. Bu faoliyat jarayonida bolaning idrok qilishi tobora aniqroq bo'la boshlaydi. Ko'rish, eshitish va tam bilish, harakat va issiq sovuqni bilish sezgilari narsalarning tobora yaxlit mazmunli obrazi bo'lib birlashadi. Bolaning bunday aktiv faoliyat uchun qulay sharoit yaratish uning bemolol harakat qilishi uchun imkoniyat yaratish bola tevarak-atrofdagi narsalarni mustaqil o'rganayotganida uni chalg'itmaslik, etiborini jalb qiladigan chiroyli yaltiroq o'yinchoqlarni yetarlicha topib berish kerak. Bu bola psixikasini to'g'ri o'stirish uchun muhim shartdir. Ilk yoshdagi bolada shartsiz orentirofka refleksi asosida har narsaga qiziqish aniq nomoyon bo'lib, bu xususiyat hamda narsani tez bilib olishga qiziqish darajasigacha boradi. Bolalar go'dakligidayoq xar narsaga qiziqib qaraydi. Lekin bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola tevarak-atrofdagi dunyoni bilish ishtiyoqini qondirish uchun benixoya katta imkoniyatlarga ega bo'ladi. Birinchidan, analizatorlarning (sezgi organlarining) takomillashuvi ularning o'zaro bir biri bilan bog'liqligi bola uchun tevarak-atrofdagi dunyo haqida tarqoq tassurot olgan bo'lsa, endi bu tasurotlar narsalarning butun-butun obrazlariga, idrokka aylandi. Ikkinchidan, ilk yoshdagi bolaning harakatlari yanada o'sishga qarab uning bilim imkoniyatlari ham kengayadi. Ilk yoshdagi bola faqat yurib va emaklabgina qolmay yuguradi, narvonga tirmashib chiqadi, yurganda yo'lidagi to'siqlardan o'ta oladi, stulga chiqib oladi, koptok o'ynaydi, mustaqil ravishda ovqat yeyish, yuvinish yechinish, kattalarning oddiy yumushlarinigina ado etishga o'rganadi. Masalan, buyursangiz, turli narsalarni olib keladi. Stol tortmasi portfelni ochishga intilib uning ichida nima borligini bilishga qiziqadi. Kitob, qalam, tosh, cho'pni qo'lga oladi, har narsaga qiziqadi. Xammasini tekshirib tevarak atrofdagi barcha yangiliklarni bilib oladi. Shu ish prosesida bolaning idroki tobora to'g'ri va aniq bo'lib qoladi, tajribasi oshadi, bu esa psixikaning yanada o'sishiga yordam beradi. Bola ikki yoshga qadam qo'yganda uning idrokida bir qadar differensiallashish yaqqol namoyon bo'ladi. Bola suratda tasvirlangan it, ayiq, qarg'a, koptokni taniydi. U "katta" va "kichik" so'zlari bilan atalishini bilmasligiga qaramay bu tushunchalarni ancha ravshan farq qila oladi. Unga "kichkina narsa" eslatilganda burnini bujmaytirib, ko'zini yarim ochadi. Katta narsani bildirish uchun esa qo'llarini cho'zib ko'rsatishga harakat qiladi. Bolalarning rangni idrok qilishda ham diferensiallashuvi yaqqol ko'rinadi, masalan Said ismli bolakayda tajriba olib borilgan unga ko'ra Said oq va qizil ranglarni aniq ajratgan. Lekin, Said qizil va oq ranglarni belgilash uchun faqat ikita so'zni bilishiga qaramay, boshqa ranglarni ham bir-biridan ajrata olgan. Masalan sariq dastro'mol haqida gapirganda, qora koptok qani deb so'ralganda bu deb aniq ko'rsatib bera olgan. Ammo ilk tarbiya yoshidagi bola idroki o'ziga xos bo'lib ko'p jihatdan takomillashgan. Ilk yoshdagi bolaning tajribasi ham kamroq. U ko'p narsalarga birinchi marta duch keladi. Shuning uchun bu narsalarni idrok qilish bilan birinchi tasurot kuchiga egadir. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning idroki goyatda ravshan narsa va xodisalarning yangilik bilan bolaning jalb qildiruvchi ayrim tavsilotlari xotirasida chuqur o'rnatilib qoladi, shunga ko'ra bolaning uch yoshgacha ko'rgan ayrim narsalari umrbod esda qoladi. Bolalar idrokining ravshanligini aniq aytish mumkin. Bolaning tajribasi kam ko'rgan narsasini tushunish va umumiy lashtirish qobiliyati hali takomillashmaganligi sababli idroki nusxa ko'shish, bevositaligi bilan ajralib turadi. Bola idrokka o'zining o'tmish tajribasidan hali ko'p narsa qo'shadi. U o'zining kundalik hayotda ko'rgan va eshitgan hamma yangilikni asosan ishtiyoq bilan o'zlashtirib oladi. Bolalar idrokining ana shunday nusxa ko'chirish, bevositaligi, ayniqsa suratni idrok etishda yaqqol ko'rinadi. Ilk yoshdagi bolaning idroklarida muayyan maqsad ko'zlash sezilmaydi. Bola tevarak-atrofdagi narsalarni bilishda ko'rguncha chalg'ib ketadigan, bir narsadan ikkinchi narsaga tez o'tadigan bo'ladi. Tashqi dunyo va uning turli-tumanligini bolani go'yo "maftun qiladi" xar gal unga katta yoshdagi kishi uchun tanish va odat bo'lib qolgan yosh bola uchun esa g'ayri tabiiy, deyarli hayolli yangi yangi tuxfalar tortiq qiladi. Tajriba va bilish kam bo'lganligi bilan hissiy qo'zg'aluvchanlik kuchli bo'lgani tufayli bola tevarak-atrofdagi narsalarni idrok etganda odatda muhim narsalar emas, balki uni hayratlantiradigan, unda kuchli hissiy kechinmalarni uyg'otadigan narsaga etibor beradi. Ilk yoshdagi bola idrokining yana bir xususiyatida ham tajribaning kamligi sezilib turadi. Bu yoshdagi bolaning idroki kanstant (o'zgarmas) ligi beqaror bo'ladi. O'zidan uzoqroq turgan narsani bola kichkina deb idrok

etadi. Shunga ko'ra bola narsalar katta-kichikligini idrok qilishda juda ham qiynaladi. Umuman shuni aytish kerakki, bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola fazoni to'liq idrok eta olmaydi. Bolalar hali masofani narsalarning yo'nalishini va shaklini yaxshi ajratmaydilar. Ilk yoshdagi bolada vaqtni idrok etish hali boshlang'ich holatda bo'ladi. Bu yoshdagi bola shu kunni, shu daqiqa bilan yashaydi. U hozirgi zamonni ochiq-oydin va ravshan tushunadi, o'tgan va kelajak zamonni esa noaniqroq tasavvur etadi. Ilk yoshdagi bolaning tili chiqishi bilan idrokda ham muhim o'zgarishlar bo'ladi. O'z-o'zidan malumki, nutq idrok uchun boy material xisoblanadi. Bola tevarak-atrofdagi kishilarning so'zlarini eshitib kuzatuvchanligini o'stiradi, eshitish bir hil lekin manosi har hil bo'lgan so'zlarni aytishga o'rganadi, bir –biriga juda o'xshaydigan tovushlarning farqlariga boradigan bo'lib qoladi. So'z bolaning ortirgan tajribasi asosida idrok etayotgan narsani tushunib olishga, shu narsaning ilgari ko'rgan narsasiga o'xshash belgilarini topishga yordam beradi. Bola tevarak- atrofdagi kishilarning nutqini idrok qilish bilan o'z tajribasini oshiradi, va shu tariqa bolaning voqealikni bilish imkoniyatlari g'oyat kengayadi. Ilk yoshdagi bolaning tili chiqqan idroki go'dak bolaning idrokidan sifat jihatidan farq qiladi. Endi bola narsani idrok qilar ekan atrofdagi kishilarning narsa haqida eshitgani shu idrokka qo'shadi. Shunga ko'ra idrok to'laroq va to'g'riroq bo'lib qoladi. Bundan tashqari, so'z umumlashtirish xususiyatiga ko'ra, narsani o'ziga o'xshash boshqa narsalardan ajratmay bir butun holicha idrok qilish imkonini beradi, bu esa go'dak uchun axamiyatlidir. Bola yoshiga yetib yura boshlagach, harakat sezgilarining rivojlanishi uchun juda keng imkoniyat maydonga keladi. Bola ko'p narsalarni o'zi borib mustaqil ravishda qo'lga olib, ushlab ko'radigan, stulga chiqib tushadigan, karavat tagiga kiradigan, eshiklarni tortib, ochib-yopadigan bo'ladi. Ana shuning uchun bola yurgandan so'ng uning atrofdagi narsalarni bilish doirasi juda kengayib, har kungi tinimsiz harakatlarida juda ko'p narsalarni bilib oladi va binobarin, uning harakat sezgilari ham takomillashadi. Anashu davrdan boshlab bola, yani yura bashlaganidan so'ng u fazoni va fazo munosabatlarini (baland pastligini) egallay boshlaydi. Shu tariqa bolaning butun yasli yoshidagi davrida barcha harakat sezgilari ildam rivojlana boradi. Bog'cha yoshga kelib bolaning barcha sezgi azolari tizimli jihatdan deyarli to'la takomillashgan bo'ladi. Biroq bundan bolaning sezgi azolari keying davrlarda, yani bog'cha yoshidan so'ng ortiq rivojlanmaydi. Bog'cha yoshida ko'proq sezgi azolarining markaziy qismlari takomillashadi. Chunki kichik yani yasli yoshdagi bolalarga xos bo'lgan miya po'stida har qanday qo'zg'alishni keng yoyilishi xususiyati qisman bog'cha yoshidagi davrda ham saqlanib qolgan bo'ladi. Bu bolalarda farq ajratish sezgilarning takomillashishuviga to'sqinlik beradi. Shuning uchun endigin bog'cha yoshiga to'lgan bolalar narsalarning titkilab ko'rishigacha bo'lgan intilishlari bog'cha yoshidagi davrda ham qisman saqlanib qoladi. Keyinchalik turmush tajribasining birmuncha ortishi bilan ko'rish va eshitish sezgilari, teri, muskul va harakat sezgilaridan ustunlik darajasiga ko'taradi. Natijada bog'cha yoshidagi bolalar narsalarni o'z qo'llari bilan bevosita ushlamasalar ham ko'rish va eshitish bilan qanoatlanadigan bo'lalilar. Bolaning psixik jihatdan taraqqiy etishida ko'rish sezgisining ro'li g'oyatda kattadir. Bolaning ko'rish sezgisi bog'cha yoshigacha bo'lgan davrda juda tez takomillashadi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolaning ko'zi katta yoshdagi odamlar ko'ziga nisbatan uzoqni ko'ra oladigan bo'ladi. Shuni aloxida takidlash kerakki bog'cha yoshidagi bolalar sezgilarini o'stirishda tarbiyachining ro'li juda kattadir. Tarbiyachi turli qiziqarli mashg'ulotlar orqali bolalar sezgi azolarining sezgirlik darajasini o'stirishda yordam berishi kerak. Shuning uchun bolalar sezgi azolarining rivojlanishiga qaratilgan mashqlarni konkret va mazmunli o'yinlar bilan bog'lab o'tkazish yaxshi natija beradi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalarda uzoqdagi narsalarning farqini ajrata olish sezgiriligini takomillashtirish uchun har hil rangli va har hil kattalikdagi qutichalar va kubiklarni malum uzoqlikka qo'yib, farqini ajrata olish o'yinini o'tkazish mumkin. Bunda bolaning ko'rish sezgirliklari darajasiga qarab, kubiklar qo'yilgan masofani ayrim bolalarga nisbatan uzoqlashtirish va boshqa bolalarga nisbatan yaqinlashtirish mumkin. Shuni ham aloxida qayd qilib o'tish kerakki, bolalarda turli narsalarga doir tasavvur xosil bo'lishida idrokdan tashqari nutqning roli juda kattadir. Har bir narsani nomimi aytishning o'ziyoq bolalarda biron tasavvurni tug'diraveradi. Chunki har qanday so'z shu so'z orqali ifadalanadigan real narsaning xuddi o'zidek real qo'zg'ovchidir. Bolaning psixik jihatdan o'sishida eshitish organing (quloqni) xam roli katta. Malumki bola eshitish orqali nutqni egallaydi. Nutq esa inson taraqqiyotining eng muhim manbalaridan biridir. Bolalarning eshitish organi biron kasallikka uchramay, normal rivojlanib borsa tez orada komolatga yetadi, natijada eshitish sezgiriligi kuchayadi. Lekin shuni esdan chiqarmaslik kerakki, bolaning eshitish organi anotomik jihatdan katta odamlarnikiga nisbatan bir muncha nozik va zaif bo'ladi. Bolalarning eshitish sezgiriligini yoshlikdan oshirib borishi ularning aqliy o'sishiga yordam berish bilan birga ularga estetik tuyg'u tarbiyalashda ham katta axamiyatga egadir. Malumki, ajoyib zamonaviy musiqalardan zavqlana bilish xususiyati kishida to'satdan paydo bo'lib, qolmaydi. Bog'cha yoshidagi bolaning barcha sezgi a'zolari tuzilish jihatdan to'la jivojlangan bo'ladi. Lekin

bundan bolaning sezgi organlari keying davrlarda ortiq rivojlanmaydi degan xulosaga kelib bo'lmaydi. Bog'cha yoshdagi bolalarning sezgi organlari narsalarning turli-tuman xususiyatlarini aks ettira olsalar ham hali ko'p jixatdan kattalar sezgi organlarining yuksak takomili darajasida emas. Bolalarda hali rivojlanish davom etayotgan bo'ladi. Bog'cha yoshida sezgi organlarining markaziy qismi takomillashadi. Shunday qilib yuqoridagi malumotlardan ko'rinib turibdiki, bog'cha yoshdagi bolalarda sezgi organlari tez rivojlanib boradi. Normal sharoitda tarbiya topayotgan sog'lom bola yaxshi takomillashgan ko'rish, eshitish, xid bilish, tam va teri sezgilariga egadir. Mana shu sezgi organlari tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettirishda birdan bir vositadir. Bolaning sensor taraqqiyoti bu uning buyumlarni tashqi belgi va xususiyati haqidagi tasavvurlarning shakllanishi va idrokning rivojlanishi tushuniladi. Buyumlarning tashqi belgi va xususiyatlariga

rangi fazoviy joylashuvi, hidi, tamini kiritish mumkin. Maktabgacha yosh davrida bolaning idrok xususiyatlarini baxolash qiyin, chunki bu davrda tashqi olamni bilishga sezgi organlarining o'rni yaqqol namoyon bo'ladi. Bolaning sensor taraqqiyoti aqliy taraqqiyoti uchun asosiy fundamenti bo'lib xisoblanadi. Bolaning idroki tevarak-atrofdagi narsa va xodisalarni anglashda rivojlana boradi. Bolaning maktabdagi muaffaqiyatli talim olishi malum bir darajada sensor taraqqiyotga bog'liq. Tatqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning dastlab maktab talimidagi muaffaqiyatsizliklari uning idrokini aniq va egiluvchan emasligi bilan bog'liq. Bu bolaning harflarni yoza olishi, chizmalarni hosil bo'lishi, qo'l mehnati darslarini qo'l maxsulotlarini yetarli darajada tayyorlay olmasligida nomoyon bo'ladi. Bolaning sensor taraqqiyot darajasining pastligi uning nafaqat o'qish faoliyatiga muaffaqiyatga erishishiga, balki ijodiy faoliyatiga ham tasir ko'rsatadi. Xonanda, rassom, arxitektor va yozuvchilarning muaffaqiyati ko'p jihatdan ularning sensor qobiliyatlariga bog'liq. Bu qobiliyat ularning shakl, rang, tovush va boshqa xususiyatlarini, nozik jihatlarini ilg'ab olish va uzatishlarida aniq va ravshanligining mavjudligida nomoyon bo'ladi. Buning asosida esa bolaning ilk davridan boshlab sensor rivojlanishga etiborni qaratish yotadi. Bu esa maktabgacha muassasalarda bolaga sensor tarbiya betishning o'ziga xos metod va usullarini ishlab chiqishni talab etadi. Biz maktabgacha yosh davrida sensor taraqqiyotni o'rganish uchun maktabgacha talim muassasasida tatqiqot olib bordik. Bunda bog'chada talim olayotgan 15 nafar bolalar o'rtasida ranglarni idrok etish va ajrata olish bo'yicha bolalar bilan metodika olib bordik. Dastlabki ko'rsatkichlar va bolalar bilan ishlangandan so'ng natijalar quydagi jadvalda qayd etilgan:

Guruh	Avvalgi natijalar	Keyingi natijalar
Eksperiment nazorat	4,6	5,7

Ushbu natijalarni taxlil etar ekanmiz, shuni guvohi bo'ldikki bolalarni nazorat guruhidagi natijalar avval 4,5ni tashkil etar ekan oradagi farq 0,2ni tashkil etadi. Natijadagi bunday oz miqdordagi farq bolani topshiriqni qayta qo'llash natijasida bolada hosil bo'lgan ko'nikmalar bilan bog'lash hamda ranglar bilan avval tanishishlarining ta'siri deb olish mumkin. Eksperiment guruhida olib borilgan shug'llanish ishlaridan keying farq 1,1ni tashkil etadi. Bola bilan qisqa vaqt shug'llanish uning ranglarni idrok eta olishlariga ta'sir ko'rsatgan, taraqqiy etish omili deb hisoblash mumkin. Bundan kelib chiqadiki maktabgacha talim muassasasida talim olayotgan bolalarda sensor taraqqiyotni oshirish uchun ular bilan muntazam shug'llanish shart.

Sensor development in preschool age.

Дети дошкольного воспитания сенсорного времени

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov .I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari Toshkent, O'zbekiston 1998 yil
2. Karimov I.A. Yuksak manaviyat yengilmas kuch Toshkent 2008 yil
3. O'zbekiston Respublikasi "Talim to'g'risidagi" qonuni Marifat gazetasi 1997 yil 1-oktyabr.
4. M.Rasulova Maktabgacha yoshdagi bolalar talim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari Toshkent 2000 yil